ISSN No. 0974-035X

An Indexed, Refereed & Peer Reviewed Journal of Higher Education

Towards Excellence

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE,
GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD, INDIA

આદિવાસી મહિલા ખેતમજૂરોની સ્થિતિ- એક અભ્યાસ

ડૉ. લોકેશ જૈન

ખેતમજૂરી એવી આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે જેમાં ગ્રામીણ લોકો સામાન્ય રીતે સ્થાનીય સ્તરે રોજગારી મેળવીને ગુજરાન ચલાવતા હોય છે. ખેતમજૂરી હળવી મેહનતવાળું કામ છે તેથી આ કામમાં મહિલાઓ વધારે જોડાયેલી હોય છે. મહિલાઓ ગરીબીમાંથી ઉપર આવવા માટે ખેતમજૂરીમાં જોડાતી હોય છે જ્યારે અમુક મહિલાઓ એટલા માટે ખેત મજૂરી કરે છે કે તેઓ પોતાના કુટુંબની પાયાની રૂરિયાતો સિવાય એવી આવશ્યકતાઓ પણ સારી રીતે સંતોષવામાં મદદરૂપ બની શકે જેથી તેમનો જીવનધોરણ ઉપર આવી શકે. એવું કહી શકાય છે કે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ખેતમજૂરી કરનાર મહિલાઓના બે વર્ગો હોય છે એક જેના માટે ખેત મજૂરી અનિવાર્ય કે વિકલ્પરહિત આવકોપાર્જનનો સાધન છે અને બીજા એવા કે જેના માટે તે આવશ્યક છે પણ અનિવાર્ય નહીં. જેથી પહેલો વર્ગ શોષિત થવા માટે વધુ મજબૂર હોય છે જ્યારે બીજો વર્ગ શોષણ સામે મજબૂત સ્થિતિમાં હોય છે. આ અભ્યાસ મહિલા ખેતમજૂરોની વસ્તુસ્થિતિ જાણવા માટે એક પાયલટ પ્રયોગ છે.

આદિવાસી મહિલા ખેત મજૂરો...એક નજરે

આદિવાસી વિસ્તારમાં મોટા ભાગે લોકો પાસે ખેતી માટેની જમીન બહુ ઓછી હોય છે તેઓ આજીવિકા ચલાવવા માટે મજૂરી ઉપર નભતા હોય છે. ખેત મજૂરીમાં મહિલાઓ વધારે જોવા મળે છે. કારણ કે તેઓ ઘરકામ કર્યા પછી જો આવા પ્રકારની કામ કરવાની તક મળતી હોય તો ઓછી મજૂરીએ પણ કામ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. બીજો કારણ છે કે ખેત મજૂરી માટે તેમને ગામ છોડવું પડતું નથી. એ વ્યક્તિ કાયમ માટે ખેત મજૂરી કરે તેવું નથી પણ જો તેમને કુલ મજૂરીના અડધા કરતા વધારે દિવસ ખેત મજૂર તરીકે કામ કર્યો હોય તો તેને ખેત મજૂર કહેવાય છે. સામાજિક-આર્થિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કહી શકાય છે કે ખેતમજૂર એક એવો વર્ગ છે. કે જેની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હોય છે. દેશમાં ગરીબાઈની સપાટી નીચે જીવતા લોકોમાં ખેતમજૂરોનો મોટો ભાગ સમાવિષ્ટ થાય છે. તેઓ સૌથી વધુ શોષિત વર્ગ પણ છે. પરિણામે જીવનમાં અનેક પ્રકારની આર્થિક સામાજિક મુશ્કેલીઓથી તેઓ સતત ઘેરાયેલા રહે છે.

વર્તમાન સમયમાં દરેક ક્ષેત્રે મહિલાઓની ભાગીદારી સતત વધતી જાય છે. મહિલા ખેતમજૂરો ઋતુ દરમિયાન અલગ અલગ કામો થકી રોજગારી પ્રાપ્ત કરતા હોય છે. તેમ છતાં પુરુષોની સરખામણીમાં

મહિલાઓને ઓછું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. ખેતીક્ષેત્રે મહિલાઓ અને પુરુષો સમાન કાર્ય કરતા હોવા છતાં બન્નેના વેતનમાં ભેદભાવ જોવા મળે છે. ખેતીક્ષેત્રે મહિલાઓમાં વધુ કામ કરવાની કુશળતાઓ હોવા છતાં પુરુષો કરતા સીઓ ઉચું સ્થાન લઈ શકતી નથી. મોટાભાગે મહિલા ખેતમજૂરો દિહાડી ઉપર કામ કરે છે. તેમનો આર્થિક-માનસિક વગેરે શોષણો તો પહેલાથી ચાલુ જ હતા પણ 8 નવેમ્બર, 2016થી થયેલ નોટબંધીના કારણે પણ તેમને મજૂરીની રકમ તેમજ કામ મેળવવામાં મુશ્કેલીઓમાં વધારો થયો હશે અને તેમનો ગુજરાન કઈ રીતે ચાલશે તેમાં પણ પ્રશ્ન ઉભા થયા હશે કેમ કે દિવસ ઉગતાની સાથે જ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે કામ અને તેનો યોગ્ય બળતરની જરૂરિયાત ઉભી થઈ જાય છે અને એમાં અવરોધ આવતાં ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે. આ તો પ્રાસંગિક બાત હતી તેમ છતાં મજૂરોની કાર્યદશા, કાર્યવાતાવરણ, કામ કરવાની કુશળતાઓ, શોષણની સ્થિતિના લીધે મહિલા ખેતમજૂરોની દશા કેવી છે તે જાણવાનું ખૂબ જ જરૂરી બની જાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલા નવસારી જિલ્લાનો વાંસદા તાલુકાનો વાંદરવેલા ગામ પૂર્ણ આદિવાસી અને ડાંગ જિલ્લાની સરહદે આવેલું વિસ્તાર છે જ્યાં આદિવાસી પ્રજામાં ગરીબીનું પ્રમાણ બહુ વધારે છે. તેમને જીવનની અન્ય પ્રાથમિક જરૂરિયાતોથી પણ તેમને વારંવાર વંચિત રહેવું પડે છે, વિકાસની યોજનાઓના લાભોથી તેવો વંચિત રહી ગયા છે. તે લોકોની પરિસ્થિતિનો સામાન્ય ખ્યાલ નીચેના મુદ્દાઓ પરથી આવી શકે છે.

1] શિક્ષણનું નીચું પ્રમાણ

સામાન્ય રીતે ખેતમજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ નબળી જોવા મળે છે. અને કુટુંબમાં બાળકોની સંખ્યા એકથી વધુ જોવા મળે છે. તેમજ ખેતમજૂરો દિવસ દરમિયાન કામમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા હોવાના કારણે તેમના બાળકો પર પુરતું ધ્યાન આપી શકતા નથી. તેમજ ગરીબ કુટુંબોમાં બાળકને આવકનું સાધન માનવામાં આવે છે. તેથી તેવો બાળકોને શિક્ષણ પૂરું પાડી શકતા નથી. આથી શિક્ષણના અભાવના કારણે તેવો અન્ય વ્યવસાય પણ કરી શકતા નથી.

2] પૂરતી રોજગારીનો અભાવ

ખેતીક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલ મહિલાઓને પૂરતી રોજગારી પ્રાપ્ત થતી નથી. મહિલાઓને માત્ર મોસમ દરમિયાન જ કામ મળે છે. તેમજ અમુક સમયગાળામાં તેઓ બેકાર બને છે. તે ઉપરાંત પુરુષોની સરખામણીમાં મહિલાઓને ઓછું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. આમ, મહિલા ખેતમજૂરોને અપૂરતી રોજગારીનો સામનો કરવો પડે છે.

3] સ્વાસ્થ્ય વિષયક સમસ્યા

મહિલા ખેતમજૂરો આર્થિક ઉપાર્જન માટે ખેતપ્રવૃત્તિ કરે છે. તે ઉપરાંત ઘરની જવાબદારી પણ સાથે સાથે નિભાવે છે. જે તેમની કાર્યક્ષમતા પર વિપરીત અસર કરે છે. તેવો ક્યારેક માંદગીનો ભોગ બને છે. બીમારી દરમિયાન પૂરતો આહાર અને યોગ્ય ઉપચાર ન થવાથી તેની કાર્યક્ષમતા પર વિપરીત અસર પડે

છે. આમ, ખેતીક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલ મહિલા ખેતમજૂરો ઉત્પાદન વધારવા માટે ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરી શક્તિ જોવા મળતી નથી.

4) નીચું જીવનધોરણ

મહિલા ખેતમજૂરોને પ્રાપ્ત થતી અપૂરતી રોજગારી, નીચા વેતનદર વગેરેને લીધે તેમના કુટુંબની આવક ઓછી રહે છે. તેથી તેમનું જીવનધોરણ નીચું રહે છે. તેમની પાયાની જરૂરિયાતો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં સંતોષાતી ન હોવાથી મહિલા ખેતમજૂરોનું જીવનધોરણ નીચું જોવા મળે છે.

આવા જમીન વિહોણા ખેતમજૂરોને મજૂરી દરમિયાન કેટલીક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. તેમાંયં ખેતમજૂરો મોટે ભાગે અભણ હોવાને કારણે અન્ય વ્યવસાય પણ કરી શકતા નથી તેથી ખેતમજૂરોની સ્થિતિ અત્યંત દયનીય બની જાય છે. પુરુષ કરતા સ્ત્રી ખેતમજૂરોની સ્થિતિ વધુ કથળતી જતી જોવા મળે છે. મહિલા ખેતમજૂરો આર્થિક ઉપાર્જન માટે ખેતપ્રવૃત્તિઓ કરે છે. ઉપરાંત ઘરની જવાબદારીઓ પણ નિભાવવી પડે છે અને કાર્યસ્થળે પણ તમને વધુ શોષિત થવું પડે છે જેના કારણે તેઓ પોતાના આરોગ્ય પર પુરતું ધ્યાન આપી શકતા નથી અને અનેક બીમારીઓનો ભોગ બને છે. તેવો બીમારી દરમિયાન યોગ્ય ઉપચાર તેમજ આહાર ન લેવાથી તેમના આરોગ્ય પર તેની વિપરીત અસર જોવા મળે છે. મહિલા ખેતમજૂરો તાપ, ટાઢ જેવી વિપરીત પરિસ્થિતિમાં પણ કામ કરે છે. સામાન્ય રીતે ખેતમજૂરોની પાસે 8 કલાક કરતા વધારે કલાક કામ કરાવવામાં આવે છે. તેના બદલામાં એટલું વેતનની ચુકવણી કરવામાં આવતી નથી. આમ મહિલા ખેતમજૂરોની સ્થિતિ કેવી છે અને તેના નિવારણ માટે ક્યાં ક્યાં પગલા લઈ શકાય તે જાણવા માટે આ સંશોધન હાથ ધરેલ છે. સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

અભ્યાસના મુખ્ય હેતુઓ-

1. મહિલા ખેતમજૂરોની આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ કેવી છે? તે જાણવું .
2. મહિલા ખેતમજૂરોની કાર્યસ્થળની પરિસ્થિતિ, ત્યાં મળતી સગવડો અને તેની આરોગ્ય કેવી છે સમજવું,
3. મહિલા ખેતમજૂરો અને ખેતરના માલિક વચ્ચેનાં સબંધો, શોષણની સ્થિતિ અને તેની અસરનું વિશ્લેષણ કરવું.

ઉપકલ્પનાઓ

1. મહિલા ખેતમજૂરો પાસે ખેતીલાયક જમીન નથી અને આવકના અન્ય સાધનો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી તેથી તેમની આર્થિક સ્થિતિ નબળી છે જેની અસર સામાજિક ક્ષેત્રે પણ જોવા મળે છે.
2. મોટાભાગના મહિલા ખેતમજૂરોને મજૂરીની મળવાપાત્ર દર મળતી નથી અને માલિકો દ્વારા તેમનું શોષણ થાય છે.

ક્ષેત્ર પસંદગી અને પરિચય

સંશોધન અભ્યાસ માટે હેતુઓ અને અભ્યાસની વિષયવસ્તુને ધ્યાનમાં રાખીને દક્ષિણ ગુજરાતના નવસારી જિલ્લાના વાંસદા તાલુકાના વાંદરવેલા ગામની પસંદગી કરવામાં આવી છે. તેનો સંક્ષિપ્ત સારભૂત પરિચય નીચે પ્રમાણે છે-

વાંસદા તાલુકા.....

વાંસદા કાવેરી નદીનાં કિનારે વસેલું છે. ભારત દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા ગુજરાત રાજ્યના નવસારી જિલ્લાનો એક તાલુકો વાંસદા 20.45 ઉત્તર અક્ષાંશ અને 73.15 પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલો છે. વાંસદાનાં સરહદે પૂર્વમાં ડાંગ અને દક્ષિણનાં ધરમપુર તાલુકામાં ઉત્તરમાં ચીખલી તાલુકાની સરહદ ઉપર વાંસદા તાલુકો આવેલો છે. આ તાલુકાની કુલ ક્ષેત્રફળ હેક્ટરે 59931.00 વિસ્તાર 649.4 ચો.કિમી છે. અને તેની સ્થાપના 1781 માં મહારાણા વીરસિંહે કરી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંના સમયમાં વાંસદા તાલુકો અસ્તિત્વમાં આવ્યો. વાંસદા એ "વાંસ" અને "દા" એ બે પદોનો બનેલો છે. જેનો અર્થ વાંસ સ્થાપનાર કહી શકાય. વાંસદાનાં જંગલોમાંથી વિપુલ પ્રમાણમાં આવતી વાંસને કારણે વાંસદા શબ્દ સાર્થક નીવડ્યો છે. ઇન્દ્રસિંહજીએ વાંસદા તાલુકાના સ્થાનિક સ્વરાજની સ્થાપનાની શરૂઆત કરી. જૂન 1942માં વાંસદા રાજ્ય મુંબઈ રાજ્યમાં વિલિનીકરણ થતા દિગ્વેન્દ્રસિંહજીનાં શાસનનો અંત આવ્યો હતો. જમીનનો ઉપયોગ ખાસ કરીને ડાંગરની ખેતીમાં વધુ ઉપયોગ થાય છે. હાલમાં પિયતની થોડી સગવડ વધવાથી અને ટેકનોલોજીનો ખેતીક્ષેત્રે ઉપયોગ થવાથી ડાંગર, શેરડી, નાગલી , તુવર, જુવાર તથા અન્ય શાકભાજી વર્ગનાં પાકો સિવાય બાગાયતી પાકો થાય છે. આ તાલુકામાં ગરમ અને ભેજવાળી આબોહવા અને અહીંની જમીન ગોરાજું, કાળી જમીન જોવા મળે છે. આ તાલુકામાં કાવેરી, ખરેડા, અંબિકા નદીઓ આવેલી છે. જોવાલાયક સ્થળોમાં ઉનાઈ માતાનું મંદિર તથા ગરમ પાણીના કુડ, કાવડેજ અમ્મા ભગવાનનું મંદિર અજમલગઢ, વાંસદામાં ઝૂઝડેમ અને કેલિયાડેમ, જાનકીવન ભીનાર આદિ પ્રમુખ છે.

વાંદરવેલા ગામનો પરિચય

પહેલાના સમયમાં આ વાંદરવેલા ગામમાં વાંદરાઓનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળતું હતું. તેમજ ગામમાં વાંદરાઓને ગમતા વેલાઓનું ગાઢ જંગલ હતું. જેના કારણે વાંદરવેલા ગામનું નામ પડ્યું હતું. વાંદરવેલા ગામ નવસારી જિલ્લાનાં વાંસદા તાલુકાથી 14 કિમીનાં અંતરે આવેલું છે.

વાંદરવેલા ગામના કુલ 16 ફળિયા આવેલા છે. જેમાં 1] વાગળી ફ. 2] ઉતારા ફ. 3] બેડા ફ. 4] નવાનગર ફ. 5] નાની નાયકીવાડ ફ. 6] મોટા ફ. 7] કણબીવાડ ફ. 8] મોટી નાયકી વાડ ફ. 9] સાતબીલીયા ફ. 10] દાદરી ફ. 11] દેળકીધરા ફ. 12] હનુમાન ફ. 13] સડક ફ. 14] વેઢીયાવાડ ફ. 15] પાવડી ફ. 16] પટેલ ફ. વગેરે જેવા ફળિયા છે.

વાંદરવેલા ગામ સ્વચ્છ અને સુંદર ગામ છે. આજુબાજુ મનમોહક પ્રકૃતિનાં દર્શન થાય એવી લીલોતરી જોવા મળે છે. જેવા કે લીલા વૃક્ષો, ખેતી, નદીઓ, ઝરણા, ડુંગરોનાં કારણે ખુબજ સુંદર વાતાવરણ સર્જાય છે. વાંદરવેલા ગામનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન જોવા મળે છે. ગામમાં ચાલતી વિવિધ યોજનાઓનો લાભ લઈ ઘણા લોકો આર્થિક સહાય મેળવે છે. આ ગામમાં ઢોડિયા, આહીર, કણબી, મુસ્લીમ, રજપૂત જેવી જ્ઞાતિનાં લોકો રહે છે. જેમાં 0.5% લોકો નોકરી કરે છે. આ ગામમાં લોકો સાદું જીવન જીવે છે. તેમજ વાંદરવેલાની જૂનામાં જૂની નદી ગીતાવણી છે. જ્યાં બારેમાસ પાણી રહે છે. પહેલાના સમયમાં જે સુવિધાઓ ન હતી. જે હાલનાં સમયમાં અનેક પ્રશ્નોનો અને સમસ્યાઓનું નિવારણ થઈ રહ્યું છે. મોટા ભાગના અનેક ક્ષેત્રોનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. લોકો માટે દૂધમંડળી, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર, બાળકો માટે આંગણવાડી, પ્રાથમિક શાળા, સહકારી મંડળી, સસ્તા અનાજની દુકાન વગેરે દ્વારા લોકોને સારો એવો લાભ થયો છે. આથી વાંદરવેલા ગામનો આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક એવા અનેક ક્ષેત્રોનો વિકાસ થયો છે. વાંદરવેલાથી વાંસદા તાલુકો 14 કિમી દૂર છે. વાંદરવેલા ગામની વસ્તી કુલ 7511 છે. જેમાં પુરુષો 3,781 અને સ્ત્રીઓ 3,730 છે. જેમાં કુલ સંખ્યા 6,474 છે.

અભ્યાસની સમષ્ટિ અને નમૂના પસંદગી-

વાંદરવેલા ગામમાં ત્રણ જ્ઞાતિઓ- ઢોડિયા પટેલ, નાયકા પટેલ, આહિર ખેતમજૂરીમાં મુખ્યત્વે જોડાયેલી છે. અસંગઠિત ક્ષેત્ર હોવાથી આ ખેતમજૂરીની કોઈ નિશ્ચિત સંખ્યા હોતી નથી. હાલમાં વાંદરવેલા ગામમાં કુલ મહિલા ખેતમજૂરી 412 છે. જેમાં વધારો-ઘટાડો થતો રહે છે. એટલે આ જ અભ્યાસની સમષ્ટિ છે - કુલ મહિલા ખેતમજૂરીને આધારે સમષ્ટિ નક્કી કરી નીચે પ્રમાણે નમૂના પસંદગી કરવામાં આવી છે.

મહિલા ખેતમજૂરીની જ્ઞાતિ પ્રમાણે સમષ્ટિ અને 12% લેખે નમૂના પસંદગી

મહિલા ખેતમજૂરીની જ્ઞાતિ	સમષ્ટિ	નમૂના
ઢોડિયા પટેલ	300	36
નાયકા પટેલ	71	9
આહિર	41	5
કુલ	412	50

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પ્રમાણે નમૂનાની પસંદગી કરી ફળિયા પ્રમાણે વસાવટને ધ્યાનમાં લઈ ઉત્તરદાતાઓની ચદચ્છ રીતે પસંદગી કરવામાં આવી છે. જેમાં એક કુટુંબમાંથી એક વ્યક્તિ લેવામાં આવ્યું છે. પ્રાથમિક માહિતીનો એકત્રીકરણ કરવા માટે ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી અનુસૂચિ, રૂબરૂ મુલાકાત અને અવલોકન તથા જુથ ચર્ચા દ્વારા માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી છે.

ઉત્તરદાતાઓની સામાન્ય માહિતી-

મહિલા ખેતમજૂરીમાં 25 થી 35 વર્ષની ઉંમર ધરાવતા ઉત્તરદાતાઓનું પ્રમાણ 66% જોવા મળે છે. એના ઉપરથી કહી શકાય છે કે યુવાન મહિલાઓ ખેતમજૂરીના કામમાં વધારે જોવા મળે છે. જ્યારે 40 થી વધુ ઉંમર ધરાવતા ઉત્તરદાતાઓ માત્ર 18% છે. મોટાભાગનાં એટલે કે 90% ઉત્તરદાતાઓ અનુસૂચિત જનજાતિનાં છે. અને તેની પેટા અટક હિન્દુ ઢોડિયા અને હિન્દુ નાયકા છે. જ્યારે બાકીના ઉત્તરદાતાઓ બક્ષીપંચ છે. અને તેઓ હિન્દુ આહિર અટક ધરાવે છે. 96% મહિલા ખેતમજૂર ઉત્તરદાતાઓ પરણિત છે.

મહિલા ખેતમજૂરોમાં 36% ઉત્તરદાતાઓ સંયુક્ત કુટુંબમાં અને બાકીના ઉત્તરદાતાઓ વિભક્ત કુટુંબમાં રહે છે. જે લોકો પોતાના માતા-પિતા સાથે રહે છે અને પોતાની આવક સામેલ રાખે છે, તેને સંયુક્ત કુટુંબ તરીકે જોવામાં આવે છે. સંયુક્ત કુટુંબ ધરાવનારાઓ ઓછામાં ઓછા 5 સભ્યો અને વધુમાં વધુ 8 સભ્યો સુધીની સંખ્યા ધરાવે છે. મહિલા ખેતમજૂરોમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ 18% છે. તેમજ ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષણ ધરાવનારા ઉત્તરદાતાઓ પણ માત્ર 6% છે. 44% ઉત્તરદાતાઓ પ્રાથમિક ધોરણ સુધી અને બાકીના ઉત્તરદાતાઓએ માધ્યમિક સુધી શિક્ષણ લીધેલ છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષણ સાથે ખેતમજૂરોનો સીધો સંબંધ દેખાતો નથી. કારણ કે અભણ લોકો સાથે ભણેલા લોકો પણ ખેતમજૂરી કરે છે. જૂથચર્યાને આધારે એવું કહી શકાય છે કે આ આદિવાસી વિસ્તારમાં લોકોની આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી છે અને આટલું પાયાનું શિક્ષણ ધરાવતા છતાં મહિલા ઉત્તરદાતાઓ પાસે ખેતમજૂરી સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ ઉપલબ્ધ નથી. જેથી તેવો સ્થાનિક ધોરણે રોજગારી મેળવી પોતાના ઘરની જવાબદારી પૂરી કરી શકે તે આશયથી ખેતમજૂરી સાથે જોડાય છે. એવો અહિં 94% ઉત્તરદાતાઓનો આર્થિક દરજ્જો બી.પી.એલ છે. અને બધાજ ઉત્તરદાતાઓ પોતાનું મકાન ધરાવે છે. પણ પાકું મકાન ધરાવનારા ઉત્તરદાતાઓ 54% છે. શૌચાલય, વીજળી અને રાંધણગેસની પાયાની સગવડ બધાજ ઉત્તરદાતાઓ ધરાવે છે. જ્યારે મોટાભાગે આજના જમાનામાં ટીવી 90% ઉત્તરદાતાઓ પાસે જોવા મળે છે. આથી ચર્ચા કરતા જાણવા મળ્યું છે કે (45) તેમાના 70% (35) ઉત્તરદાતાઓ એવું જણાવે છે કે તેઓ સાધારણ અને સેકન્ડહેન્ડ કલર ટીવી ધરાવે છે. જ્યારે ફીજ 10% (5) લોકો ધરાવે છે. તેમજ વોશીંગમશીન જેવી આધુનિક સગવડો કોઈને ત્યાં નથી. પણ પંખા જેવા સામાન્ય ઇલેક્ટ્રિક સાધનો દરેક ઉત્તરદાતાઓ ધરાવે છે. ઉત્તરદાતાઓને ત્યાં વાહન વ્યવહારમાં 11% લોકો પાસે બાઈક છે. તેમા 11 લોકોમાંથી 8 લોકો જૂની બાઈક ધરાવે છે. મહિલા ખેતમજૂરો ખેતમજૂરીને ગૌણ વ્યવસાય તરીકે ગણે છે કારણ કે તેમના પતિની આવક જ મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 26% ઉત્તરદાતાઓ ખેત મજૂરી સાથે પશુપાલન પણ કરે છે. 50% ઉત્તરદાતાઓ પાસે જમીન છે પણ તેમાં મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓ બિનપિયત જમીન ધરાવે છે. બાકીના ઉત્તરદાતાઓ પાસે પણ જમીન હતી પણ તેઓએ વેચી દીધી છે. તેમજ ખુબ ઓછા ઉત્તરદાતાઓ એવા છે જેમના પાસે પિયત જમીન ધરાવતા જોવા મ છે. મહિલા ઉત્તરદાતાઓ જમીન ધરાવતા હોવા છતાં તેમની પાસે પિયત, ઓજારો તેમજ અન્ય સુવિધાઓ ન હોવાને કારણે તેઓને ખેતમજૂરીમાં જોડાવું પડે છે. તેઓ ખેતમજૂરી સાથે સાથે ગાય, ભેસ, ઘેટા-બકરા, મરઘા વગેરે જેવા પશુઓ રાખતા જોવા મળે છે. મહિલા ખેતમજૂરોમાં 44% ઉત્તરદાતાઓ 5 હેક્ટર સુધી જમીન ધરાવે છે. 20% ઉત્તરદાતાઓ એના કરતાં વધુ જમીન ધરાવે છે. જ્યારે બાકીના ઉત્તરદાતાઓ 5 હેક્ટર કરતાં ઓછી જમીન ધરાવે છે.

મહિલા ખેત મજૂરો શા માટે મજૂરી કરે છે તે નીચેના ગ્રાફમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે મોટા ભાગે જમીનના અભાવે ખેતમજૂરીમાં જોડાયા છે.

ઋતુ પ્રમાણએ ખેત મજૂરી- મહિલા ઉત્તરદાતાઓમાં 2 થી 5 વર્ષથી ખેતમજૂરીમાં જોડાયા હોય એવા ઉત્તરદાતાઓ 40% છે. મહિલા ખેતમજૂરોમાં 54% ઉત્તરદાતાઓ શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસું ત્રણેય ઋતુમાં કામ કરતા જોવા મળે છે. બાકીની સ્થિતિ નીચેના ગ્રાફમાં દર્શાવેલ છે. મહિલા ખેતમજૂરોને વધારેમાં વધારે 250૩ સુધી રોજગારી મળી રહે છે.

ખેતમજૂરી સિવાય અન્ય કયા કામ-

56 ટકા લોકો ખેત મજૂરી સિવાય અન્ય કામ કરે છે જે નીચેના ગ્રાફમાં દર્શાવ્યા છે.

દિવસ દરમિયાન કામના કલાકો અને વેતન (મજૂરી) તથા અન્ય સગવડો-

44 ટકા ઉત્તરદાતાઓ 8 કલાક (સરેરાશ કુલટાઇમ) કામ કરે છે. 38 ટકા પાર્ટ ટાઇમ એટલે 4 કલાક કામ કરે છે જ્યારે 18 ટકાને સરેરાશ કરતાં વધુ કલાક કામ કરવો પડે છે. 36 ટકા 100 થી 150 અને 44 ટકા 150 થી 200 રૂપિયા મજૂરી મેળવે છે મહત્તમ 250 રૂપિયા સુધી મજૂરી મેળવનારા 20 ટકા છે. 42 ટકા દૈનિક મજૂરી મેળવે છે જ્યારે 40 ટકા અઠવાડિયે. મહિને મજૂરી મેળવનારાઓનું પ્રમાણ માત્ર 18 ટકા છે. 44 ટકા લોકો કહે છે તે ખેતર ઉપર માલિક તેમને તેમના બાળકોને રાખવા માટેની સગવડ આપે છે.

ખેત મજૂરી માટેના ઔજારોનું વ્યવસ્થાપન અને શોષણની સ્થિતિ-

64 ટકા ઉત્તરદાતાઓ જણાવે છે કે એ ઔજારો તેમના પોતાના હોય છે. બાકી કિસ્સામાં માલિકના હોય છે. જ્યારે તે તૂટી જાય કે જ્યારે માલિક તેમના સાથે કેવો વર્તન કરે છે.

ખેતમજૂરી દરમિયાન સાધનો બગડે અથવા ટુટે બગડે તો કેવી રીતે ભરપાઈ કરે છે, તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
1	પૈસા ઓછા આપીને	7	14
2	પગાર કાપીને	9	18
3	કામગીરી કરાવીને	10	20
કુલ		26	52

42 ટકા લોકો સ્વીકારે છે કે તેમનો શોષણ થાય છે.

ખેતમજૂરી કરવામાં મોડા પડવાથી રોજગારી પર કેવી અસર થાઈ છે, તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
1	વેતન ચુકવવામાં આવતું નથી	11	22
2	પગારમાંથી કાપી લેવામાં આવે છે.	18	36
3	કામના કલાકથી વધુ કામ કરાવવામાં આવે છે.	19	38
4	અન્ય	2	4
કુલ		50	100%

50 ટકા ઉત્તરદાતાઓ કહે છે તે મહિલા ખેત મજૂર તરીકે તેમનો અપૂરતું વેતન મળે છે અને ઘણી વખત તેમની માલિકો દ્વારા હેરાનગતિ પણ થાય છે. માલિકનો વર્તન તેમના સાથે સારો હોતો નથી તે ખરાબ બોલે અને વેતન કાપે તથા કામ ઉપર ન આવવાની ધમકી આપે છે. ખેતી કામ સિવાય તેમના પાસેથી ઘણી વખત ઘરકામ પણ કરાવે છે. ખેતમજૂરોની ઈચ્છા ના હોવા છતાં દબાણથી કામ કરાવવામાં આવે છે

ખેત મજૂરી થકી આવકનો ખર્ચ વ્યવસ્થાપન અને આરોગ્ય ઉપર અસર-

ખેત મજૂરી થકી થતી આવક પરિવારના ભરણપોષણ માટે 64 ટકા ઉત્તરદાતાઓને પૂરતી રહી જાય છે. નીચેના ગ્રાફમાં જોઈએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે તે આવક ઘર ખર્ચમાં મદદરૂપ બને છે.

ખેત મજૂરો અને વ્યસન તથા આરોગ્ય ખર્ચ વહન કરવાની સ્થિતિ-

62 ટકા ખેતમજૂરી વિવિધ પ્રકારના વ્યસન કરે છે જેમાં 68 ટકા સૌથી વધુ છીંકણી અને બાકીના તમાકુ અને વિમલ ગુટખાના વ્યસની હતા. 62 ટકા ઉત્તરદાતાઓ જણાવે છે કે તેઓ આરોગ્યલક્ષી સારવારનો ખર્ચ ભોગવી શકે છે જ્યારે બાકીના નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરતા હોય છે-

આરોગ્ય ખર્ચ માટેની વ્યવસ્થા વિશેની સ્થિતિ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
1	ઓછીના લેવા પડે છે.	9	47
2	મજૂરી કરીને	6	32
3	મિલકતો વેચીને	4	21
	કુલ	19	100

ખેત મજૂરી અને સામાજિક માન સન્માન-

ખેતમજૂરી પછી સમાજમાં તેમનો માન-સન્માન જળવાઈ રહે તેવું 62 ટકા ઉત્તરદાતા જણાવે છે તેથી કહી શકાય કે ખેતમજૂરી થકી તેમનો સામાજિક દરજ્જો ખોરવાતું નથી ઉલ્ટે આવક વધારો થવાથી તેઓ ઘર ખર્ચમાં સુધારો કરી શકે છે. 64 ટકા ઉત્તરદાતાઓ માને છે કે ખેતમજૂરી થકી તેમની સામાજિક આર્થિક સમસ્યાઓનું સમાધાન છે તેઓ તેનો ઉપયોગ બીજી આર્થિક પ્રવૃત્તિ જેમ કે પશુપાલન ખેતી વગેરેમાં કરી શક્યા છે.

ખેતમજૂરી થકી આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાનું સમાધાન કેવી રીતે થાય છે, તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
1	આર્થિક વિકાસ થાઈ છે.	8	25
2	રોજગારી મળી રહે છે.	12	37.5
3	સમાજમાં સ્થાન મળે છે.	4	12.5
4	જીવનધોરણમાં સુધારો થાય છે.	8	25
	કુલ	32	100

એવું જાણવા મળ્યું કે મહિલા ખેતમજૂરીની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાથી પોતાના બાળકોને શિક્ષણ આપવાને બદલે તેમની પાસે ખેતમજૂરી કરાવવામાં આવે છે. મહિલા ખેતમજૂરીનું એટલા માટે પણ જળવાઈ રહે કે તેઓ કુટુંબની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો, બાળકોનું શિક્ષણ વગેરેમાં પોતાનો ફાળવો આપે છે. જૂથ ચર્ચા પરથી જાણવા મળે છે કે મહિલા ખેતમજૂરીને બેવડી ભૂમિકા ભજવવી પડે છે. તેઓને ખેતમજૂરી સિવાય ઘરની જવાબદારી હોવાથી તેઓ બન્ને બાજુ સરખું ધ્યાન આપી શકતા નથી. તેમજ તેમને મહિલા

તરીકે અપૂરતું વેતન, વધુ કામ કરવા માટે દબાણ, તોછડાઈ ભર્યું વર્તન કરવામાં આવે છે. તેઓ આવી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતી જોવા મળે છે.

નોટબંધી દરમ્યાન ખેતમજૂરી-

52 ટકા ઉત્તરદાતાઓએ સ્વીકાર્યું કે તેમને નોટબંધીના સમયગાળામાં લગભગ 2 મહીના સુધી મુશ્કેલીઓ પડી હતી જેમ કે 58 ટકા લોકો કહે છે કે તેમને સમયસર વેતન મળ્યું ન હતું અને અમુકને તે સમયમાં કામ મેળવવામાં પણ મુશ્કેલી પડી હતી. ખેતમજૂરોને નોટબંધી દરમ્યાન મોટે ભાગે કામ મળ્યું તો છે. પરંતુ દૈનિક વેતન ચુકવવામાં આવતું ન હોવાથી તેમને પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષવામાં પણ મુશ્કેલી પડતી હતી. તેથી તે સમય દરમ્યાન તેમનો આર્થિક વિકાસ પણ રુધતો અનુભવાયો છે. 76 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ભવિષ્યમાં પણ તેમના માટે નોટબંધીને નુકસાનકારક માનતા હતા.

.ઉપસંહાર

ખેતમજૂરોના સંદર્ભે એક સામાન્ય અવધારણા છે. કે તેઓને સામાજિક આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોય છે. તેઓનું શોષણ થાય છે, તેઓનું જીવનધોરણ નીચું હોય છે. એટલે તેઓ પાયાની જરૂરિયાત સારી રીતે પૂરી કરી શકતા નથી પણ વાંદરવેલા ગામમાં રહેતા મહિલા ખેતમજૂરોની પરિસ્થિતિ ક્યાંક જુદી જ તરી આવે છે. આ ગામમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ પેટા જ્ઞાતિઓ વસવાટ કરે છે. સ્થાપિત સામાજિક વ્યવસ્થાઓના આધારે ત્યાં ઉચ્ચ અને નિમ્ન વર્ગ પણ છે. આર્થિક રીતે પણ સ્તરીકરણ જોવા મળે છે. છતાંય મહિલા ખેતમજૂરો જેવા કે ઢોડિયા પટેલ, નાયકા પટેલ અને આહિર જ્ઞાતિની મહિલાઓ ખેતમજૂરીની કામગીરી કરે છે. તેમાં મોટા ભાગનાનો હેતુ વધારાની આવક મેળવવાનો છે. જેથી તેઓ પોતાનું જીવનધોરણ સુધારી શકે. એ લોકોનું શારીરિક શોષણ થતું નથી પણ સામાજિક સંબંધોના આધારે અને ચાલુ પ્રથાઓને આધારે તેઓની પાસેથી વધારાનું કામ લેવડાવામાં આવે છે. ઘણી વખત એ લોકોને સમયસર અને નિયમિત રીતે મજૂરી મેળવવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય છે. તેની અસર નોટબંધીનાં સમય દરમ્યાન વધારે દેખાઈ છે. જો એ ખેતમજૂરોને પૂરક રોજગારીનાં સાધનો પણ મળી શકે તો એ લોકોની આવક (જીવનધોરણમાં) નોંધપાત્ર સુધારો થઈ શકે) કારણ કે ખેતમજૂરી નિયમિત આજીવિકાની પ્રવૃત્તિ નથી. મહિલા ખેતમજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે નિમ્નલેખિત સૂચનો ઉપયોગી સિદ્ધ શકશે-

1. ખેતમજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે સરકારે ખેતમજૂરો માટે પ્રોત્સાહક યોજના થકી એમનું જીવનધોરણ ઉંચું આવે અને તેમના બાળકો માટે શિક્ષણની સુવિધાઓમાં સુધારો આવે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરવા જોઈએ
2. મહિલાઓ માટે ઘર આંગણે ગ્રામોદ્યોગો કે ગૃહ ઉદ્યોગોની તકો સર્જાય તેમનામાં રહેલી કુશળતાઓનું ઉપયોગ થાય અથવા કે બજારની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેમાં વધારો થાય, તેવું વાતાવરણ અને સંગઠિત પ્રયાસો પૂરા પાડવા જોઈએ.

3. ખેત માલિકો તેમનો શોષણ ના કરી શકે તે માટે તેમના ઉપર નજર રાખવી, તેમને કામ દરમ્યાન પાયાની સગવડો પૂરી પાડવા માટે કાયદાકીય રીતે બાધ્ય કરવું અને મજૂરીના પૈસા નિયમિત ચુકવાય તે માટેની સુનિશ્ચિતતા કરવા માટે તંત્રને સજજ કરવું.
4. ખેત મજૂરોના બાળકોના શિક્ષણ અને આરોગ્ય માટે કુટુંબ કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓનો લાભ સીધો તેમના સુધી પહોંચાડવો જેથી તેમના બાળકો શિક્ષણથી વંચિત ના રહે અને તેમનો તથા તેમના બાળકોનું આરોગ્ય ના ખોરવાય તે માટે તંત્રએ સંગત યોજનાઓ સાથે જોડાણ કરી યોગ્ય કાલજી લેવી જોઈએ.

સંદર્ભ-

1. જૈન લોકેશ અને પટેલ રાજીવ – “ભારત મેં અસંગઠિત ગ્રામીણ શ્રમ સંસાધન કી સમસ્યાઓ કે સમાધાન મેં સહકારિતા એવં વિપણન પ્રબંધન સંયોજન કી પ્રભાવશીલતા કા તથ્યપરક અધ્યયન”, NICM Bulletin-A monthly journal issued at Gandhinagar (Gujarat) vol.2 Feb.2005 page: 12-15.
2. જૈન લોકેશ અને પટેલ રાજીવ (2012)- ચાઇલ્ડ લેબર ઇન ઇન્ડિયા, ઇશ્યુ ઓફ લેબર ઇન ઇન્ડિયા (ISBN- 978-93-81761-14-4) સાર્થ પબ્લિકેશન્સ, આણંદ.
3. Jain Lokesh (2013) “Entrepreneurial spirit among SHG towards women empowerment(Study with reference to Pundhara village in Manasa taluka of Gandhinagar district in Gujarat) Book well, New-Delhi, ISBN- 978-80574-46-02 (vol-1) Page no. 534-548
4. Jain Lokesh (2015) “Inclusive Economic Growth and Sustainable Rural Development in Tribal Area of Gujarat: Gandhian View of Development (A Study of Dang district in Gujarat)”, **Inclusive Growth: An Opportunity with Challenges**, (ISBN 978-93-5254-260-4) (Proceeding Book of UGC sponsored National Seminar organized by department of Economics, S.R.K. (P.G.) college, Firozabad (U.P.)

ડૉ. લોકેશ જૈન

પ્રોફેસર અને માર્ગદર્શક તથા પરમાર તૃપ્તીકુમારી સી.

ગ્રામ વ્યવસ્થાપન વિભાગ, વ્યવસ્થાપન અને તકનીકી વિદ્યાશાખા, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, રાંધેજા-

ગાંધીનગર (ગુજરાત) 382620 ઈ-મેઇલ-lokeshcsrm@yahoo.co.in